

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарної підготовки і туризму
«Хмельницький економічний університет»

ДОХРИСТИЯНСЬКІ КАМ'ЯНІ СИМВОЛИ РОДЮЧОСТІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНЩИНИ

У публікації розглянуто археологічні матеріали пам'яток язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини, пов'язані з культом родючості і плодovitості. Фалоподібні камені виявлено та досліджено в с. Раковець-Чеснівський Збаразького району, с. Блицька Залищицького району Тернопільської області, с. Бакота Кам'янець-Подільського району, с. Сокилець Дунаєвецького району, с. Суржинці Кам'янець-Подільського району, с. Березівка Новоушицького району, с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області.

Ключові слова: лівобережжя Середньої Подністрянщини, камінь, культ родючості, фалоподібний, язичництво.

Важливе місце в з'ясуванні формування витоків духовної культури в дохристиянські часи належить язичництву, як одному з головних складових тогочасної релігії. Саме регіон лівого берега р. Дністер, завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам, став локальним для розвитку язичництва на цій території і тому віддавна цікавив науковців та став актуальною темою для наукових досліджень. Окремий аспект запропонованої теми складають язичницькі фалоподібні камені Подністрянщини.

Початок дослідження кам'яної монументалістики в досліджуваному регіоні припадає на середину XIX – початок XX ст.

У центрі уваги розвитку історіографії середини XIX ст. стала знахідка у 1848 р. Збруцького ідола поблизу с. Городниця на Тернопільщині, який увійшов у літературу під назвою Святовит [7, с. 71]. Це стало значним поштовхом до його подальшого вивчення і поставило питання про особливості духовного світогляду місцевого населення та стало початком активізації дослідницької діяльності цілої когорти дослідників, краєзнавців, аматорів та ін.

Одним з перших українського походження австрійських дослідників Збруцького ідола був А. С. Петрушевич, сфера наукових зацікавлень якого нерозривно пов'язана з історією язичництва і мовознавства [8, с. 420]. Цій темі він присвятив спеціальну статтю «Представляет ли открытый истукан в русле реки Збруча в Восточной Галиции божка», яка вийшла в одній з віденських газет у 1851 р. [33, с. 22]. Власне, це була перша стаття про язичництво регіону. Серед дослідників, наукові інтереси яких присвячені скульптурі Збруцького ідола, були І. І. Срезневський [45, с. 163], Я. Ф. Головацький [9, с. 387], А. Г. Кіркор [34, с. 29], [48, с. 12–13] та ін.

Початок XX ст. є досить важливим в українській історіографії. У той час відбувався непростий процес формування історичної думки на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій [32, с. 2].

Цей етап пов'язаний з ім'ям відомого історика, краєзнавця, археолога, етнографа, мистецтво- та музеєзнавця, бібліографа, громадського та церковного діяча Ю. Й. Січинського [47, с. 5; 37]. Зібравши надзвичайно глибокий археологічний матеріал, він у 1901 р. видав визначну працю «Археологическая карта Подольской губернии» [43], яка не втратила актуальності й у наш час. На карті зафіксовано місцезнаходження кам'яних ідолів біля населених пунктів Березна, Березове, Іванківці-Олешинські, Калюс, Козлов, Кузьминчик, Ольховець, Пижівка, Хоньківці, Хребтіїв [44, с. 19–102].

У праці В. К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты», яка вийшла друком у 1901 р., в останньому розділі зазначено про відсутність кам'яних ідолів біля сіл Вільхівці (Ольховець), Кузьминчик Чемеровецького району Хмельницької області та Іванківці-Олешинські Хмельницького району Хмельницької області [23,

с. 2; 31, с. 572–600]. Автор публікації поділяє думку В. К. Гульдмана про відсутність кам'яних стел у згаданих населених пунктах, оскільки, як показала розвідка, стели там справді відсутні.

Історії язичницької скульптури в регіоні присвятив низку праць відомий археолог І. С. Винокур. Артефакти, здобуті ним у процесі досліджень, лягли в основу монографій: «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.» (1972) [15], «Давні слов'яни на Дністрі» (1977) [19], «Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя» (1985) [14], «Буша: історико-краєзнавчі нариси» (1991) [17], «Бакота: Столиця давньоруського Пониззя» (1994) [18], «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000) [16].

Особливої уваги заслуговує праця відомого польського історика-медієвіста А. Гейштора «Слов'янська міфологія» (2014) [21], де представлено всеохопну картину розвитку вірувань слов'янських племен у дохристиянський період. Автор звертає увагу на кам'яні антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини із сіл Блищанка, Іванківці, Колодрибка, Кременна, Личківці (Збруцький Святовит), Ставчани, а також на їхні атрибутивні особливості та семантичну спрямованість.

Серед численних новітніх публікацій, присвячених цій проблематиці, особливої уваги заслуговують праці Р. В. Забашти [25; 26], В. А. Захар'єва [28; 5; 27; 29], П. О. Нечитайла [36], В. А. Гуцала, П. А. Болтанюка [24], С. О. Семенчука [39; 41; 42] та ін.

У народній традиції каміння – один з першоелементів світу, що разом із землею, водою, вогнем і повітрям є об'єктом поклоніння. У священних місцях каміння символізувало вічність, на відміну від дерев. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю. З часом з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних або фалічних рис [20, с. 218–219].

На лівобережжі Середньої Подністрянщини дослідники відкрили декілька пунктів, пов'язаних з ушануванням культу родючості. У цьому повідомленні ми розглядаємо шість фалоподібних каменів, знайдених у регіоні.

До цієї категорії належить язичницький об'єкт, виявлений у 1962 році археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту та Кременецького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура, М. І. Островського під час досліджень могильника черняхівської історико-культурної спільноти в с. Раковець-Чеснівський Збаразького району Тернопільської області [30, с. 315]. У закритому комплексі поховання № 15 цього могильника зафіксовано кам'яну стелу з розширенням у верхній частині [2, арк. 1–5], знахідка – це грубо підтесаний чотирикутний кам'яний стовп з висотою 0,9 м. Поховальний інвентар складає набір жіночих прикрас: кістяний гребінь, намистина, глиняне прясло.

Знахідка кам'яної стели в зазначеному похованні є унікальною, тому що на той час вона була першою знахідкою такого типу на черняхівських могильниках у регіоні та Україні зокрема [13, с. 149–155; 11, с. 78]. Вона, як зазначає І. С. Винокур, має фалічний характер та є символом родючості (рис. 1) [16, с. 136]. Ми поділяємо думку вченого про те, що в могилі був кістяк, можливо, служительки фалічного культу, яка могла бути зв'язком язичницького населення досліджуваної території із потойбічним світом.

В 60-х рр. ХХ ст. розпочато систематичні дослідження літописної Бакоти. Так, археологічний загін у складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура провели археологічні дослідження околиць с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [4, арк. 8–9]. Колекцію фалоподібних каменів у регіоні доповнює сакральна плита, знайдена в урочищі Кушкарівка, виявлена 1964 року [12, с. 139]. На черняхівському селищі увагу дослідників привернуло підвищення, на якому лежало два уламки тесаного каменю-вапняку (рис. 2) [15, с. 112].

Каменям надано правильної прямокутної форми із розмірами: ширина – 0,50–0,55 м, товщина – 0,29–0,30 м.

Уламки каменів створюють враження суцільного підтесаного стовпа висотою 1,7 м. Верхня частина одного із уламків заокруглена [4, арк. 8]. Поблизу каменів зафіксовано фрагменти черняхівської кераміки, обпалене каміння та кістки тварин [12, с. 139]. Беручи до уваги місцезнаходження та умови відкриття знахідки, очевидно, що вона є фалоподібним каменем.

У другій половині 60-х рр. ХХ ст. слов'янський загін Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура та О. М. Приходнюка проводив археологічні дослідження та розвідки в різних районах Хмельницької та Тернопільської областей [3, арк. 1]. Подібний фалічний виріб виявлено поблизу с. Блицанка Заліщицького району Тернопільської області у 1967 році. Він розташований за 2 км на південний схід від означеного села в урочищі Горби, на правому березі річки Гнила (притока р. Серет). З розповіді старожила Л. І. Скибицького, уперше стелу він бачив у 1914 році з начебто відбитою головою. Збереглась нижня частина скульптури: підквадратна в поперечному перерізі, розміром 0,40×0,40 м, висота скульптури – 1,78 м. Стела виготовлена з місцевого каменю-вапняку (рис. 3) [3, арк. 14].

У безпосередній близькості від ідола знайдено залишки багатощарового селища. На місці знахідки виявлено також фрагменти черняхівської кераміки, кістки тварин і прошарки попелу [10, с. 38].

Археологічною експедицією відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В. А. Захар'євим у 1992–2001 рр. досліджено давньоруські могильники в околицях села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області [35, с. 53–54].

У 1993 році під час досліджень підплитового могильника в урочищі Батарей [7, арк. 1] в південній його частині виявлено надламаний кам'яний блок довжиною близько 1 м (рис. 4) [28, с. 241]. Він лежав по лінії південь-північ поперек розташування інших плит могильника і не перекривав жодного поховання [5, арк. 16]. У 1994 році за 25 метрів північніше від місця знаходження цього блоку випадково виявлено ще один схожий за параметрами фрагмент. Лінія зломів обох блоків збігалася. Верхня частина його була старанно заокруглена, середня – мала підпрямокутний перетин 0,5×0,4 м. На нижній частині, дещо масивнішій, ніяких слідів обробки не спостерігалось. У зазначеній частині зафіксовано лункоподібне заглиблення, що, очевидно, мало природний характер [27, с. 16]. Аналогічні фалічні камені виявлені, як зазначалось вище, у населених пунктах Раковець і Бакота.

На початку 70-х рр. ХХ ст. під час роботи Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура та А. Ф. Гуцала виявлено скульптуру кам'яного ідола поблизу с. Суржинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вона фігурує в багатьох роботах дослідників без конкретного опису, ілюструючи еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів до яскраво виражених антропоморфних ідолів [36, с. 37].

Її відкрито на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Тернава, праворуч від дороги Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця [1, арк. 18]. Вона становить стелу фалічної форми, виготовлену із товтровоного вапняку висотою понад 3 м (рис. 5) [50].

Основа стовпа у формі восьмикутника переходить у заокруглене розширене пошкоджене навершя. На його поверхні збереглися елементи різьблення та кілька хрестів. По периметру скульптури, у місці переходу основи в розширене заокруглене верхів'я, вирізьблено заглиблення шириною 2 см та глибиною 0,5–0,6 см. Дослідження показали, що восьмикутну форму стовпу надано пізніше. У первісному вигляді, очевидно, він був прямокутним. Про пізнішу обробку каменю вказують сім хрестоподібних зображень, які мають яскраво виражену християнську іконографію.

Одним із найдавніших є хрест з просвердленими лунками на кінцях та хрест з «Голгофою». Хрести з лунками відомі в печерних монастирях, церквах та келіях Болгарії, Румунії,

Криму, басейні р. Дон та в Середній Подністрянщині. Найближчі печерні пам'ятки з таким видом хрестів зафіксовано біля села Субіч та затопленого села Студениця в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Дослідник П. О. Нечитайло вважає Суржинецький стовп менгіром, що зберіг риси язичницького та християнського світоглядів [36, с. 37–39]. І. С. Винокур вважав його стовповидним язичницьким ідолом, який утілює загальні поняття й ідеї язичництва, пов'язані з мотивами світового дерева-стовпа – фалоса [16, с. 136]. Відомий мистецтвознавець Р. В. Забашта зараховує монумент до абстрактних стовпів-стел, типу Бакота, Раковець-Чеснівський, Ржавинці, Ставчани [25, с. 38]. На думку польських та українських дослідників, ідол демонструє еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів (вертикальних кам'яних стовпів) до фігур у формі людини. На місці, де, на думку дослідників, мало б бути обличчя ідола, видно сліди глибоких сколів, можливо, вони були навмисно відбиті в християнські часи. Сліди боротьби християнства з язичництвом у вигляді численних великих і маленьких видряпаних хрестиків фіксуються по всій фігурі ідола. На думку польського дослідника М. Парчевського, ці хрести з'явилися на фігурі вже після того, коли його встановили як межовий стовп, і втілювали ідею «вигнання біса з каменю» [50; 46, с. 6].

Припускаємо, що Суржинецька стовподібна стела морфологічно належить до фалоподібних каменів, вивчених поблизу сіл Бакота, Блищанка, Раковець-Чеснівський, Сокілець.

Перелік кам'яних фалоподібних каменів у досліджуваному регіоні доповнює знахідка з с. Березівка 2, що в Новоушицькому районі Хмельницької області (рис. 6) [40, с. 198]. Скульптура розташована на північний захід від села, на відстані 0,5–0,8 км, у напрямку с. Шебутинці. Її виготовлено з дністровського вапняку у вигляді підпрямокутного чотиригранного кам'яного стовпа, знайденого закопаним у нахиленому стані в землю. Верхня частина – заокруглена. Висота скульптури 1,3 м, товщина 35×25 см [38, с. 14]. Дослідники зараховують березівську стелу до низки фалоподібних кам'яних виробів, виявлених у регіоні [29, с. 46].

Ми вважаємо, що аналогічні фалоподібні камені, вивчені на Раковецькому могильнику, Бакоті, Блищанці та Сокільці. Подібні твори дослідник В. С. Генік вважає язичницькими божествами родючості і достатку [22, с. 158]. Відомо, що такі скульптури в слов'ян-язичників символізували плодючість природи.

Виходячи за рамки досліджуваного регіону варто згадати одну з нововиявлених кам'яних скульптур відкрити у 2016 році в с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. Як учасник археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка автор брав безпосередню участь у її відкритті й дослідженні (рис. 7).

Пам'ятка становить чотириплощинну плиту з антропоморфними рисами, виготовлену з місцевого монолітного шматка сірого граніту довжиною 1,69 м. Поперечний розріз її підпрямокутний. Донизу кам'яна скульптура звужується, маючи підквадратну форму розміром 0,50×0,43 м. Голова з гостроверхою шапкою рельєфно відділена від тулуба і трохи нахилена в сторону грудей. Обличчя плоске, у техніці карбування на ньому позначено очі і ніс. Площини скульптури нерівні. На лицевій стороні виділено руки, опущені донизу. Зі сторони спини поверхня гладка. Між підборіддям і раменами є залом у вигляді обрисів гривни. Нижня частина скульптури відламана. Керівник експедиції В. І. Якубовський датує статую часом скіфських антропоморфних скульптур VI–V ст. до н. е., визначаючи її первісне місцезнаходження неподалік від розкопу 2016 року, на території північного укріпленого майдану, де виявлено нашарування скіфських часів [49, с. 243].

Автор публікації частково погоджується з висловленою версією походження губинського антропоморфа, однак зазначає, що ця скульптура має яскраво виражені ознаки фалічності.

Разом з тим, вияви фалічного культу відображено в магічних діях – молитвах до фалоса, у поклонінні його зображенням, у специфічних ритуальних танцях тощо. Крім того, фалоподібні камені було виявлено в багатьох стародавніх народів [20, с. 554].

Зважаючи на значну кількість словянських божеств родючості, таких як: Авсень (його пов'язували з тваринами, що символізують родючість і багатство: конем, коровою, козою ті ін.); Белун – бог родючості, який відповідав за жнива; Велес – бог природи, родючості, також відповідав за мисливців, торгівців і тварин; Дажбог – бог родючості, який відповідав не тільки за родючість, а й за сонце. Важко достеменно стверджувати про належність досліджених фалічних каменів у регіоні до якогось конкретного божества, оскільки кожне з перерахованих могло займати цю нішу.

Отже, на лівобережжі Середньої Подністрянщини зафіксовано шість фалічних каменів, виявлених на поселеннях, могильниках, за межами населених пунктів (межові знаки). Характерним матеріалом, з якого виготовлені придністровські монументи, був камінь-вапняк місцевого походження. Вивчення кам'яних скульптур відкрило нову сторінку в історії язичницьких осередків регіону. Наведена інформація значно доповнює опис язичницької монументалістики лівобережжя Середньої Подністрянщини та свідчить про їхнє значне скупчення як певний локальний вияв дохристиянських артефактів, пов'язаних з вшануванням культу родючості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Винокур І. С. Звід: святилища, поселення, городища / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей // Науковий архів Археологічної лабораторії К-ПНУ. ім. І. Огієнка, ф. 8, спр. (тека) 24, 33 арк.
2. Винокур І. С. Звіт Про Розкопки Раковецького могильника в 1963 році / І. С. Винокур, М. І. Островський // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 64, спр. 1963/35, 17 арк.
3. Винокур І. С. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1967 р. / І. С. Винокур, О. М. Приходнюк // НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1967/56, 17 арк.
4. Винокур І. С. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1964 році / І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, О. М. Приходнюк // Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі – НА ХОКМ), спр. О-8, 13 арк.
5. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокилець Дунаєвецького району Хмельницької області у 1995 р. / В. А. Захар'єв // НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1995/57, 24 арк.
6. Звіт про роботу в складі Сокилецької давньоруської експедиції, а також про дослідження залишків часу Миньковецької держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 г. // НА ХОКМ, спр. О-92, 5 арк.
7. Булик Н. М. Археологія та археологи заходу України в епоху Романтизму / Н. М. Булик // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2010. – Ч. 17. – С. 65–76.
8. Булик Н. М. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича / Н. М. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – Вип. 15. – С. 415–428.
9. Булик Н. М. Наукові з'їзди XIX ст. та участь у них Львівських археологів / Н. М. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 387–393.
10. Винокур І. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1970. – № 176. – С. 38–40.
11. Винокур І. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 77–79.
12. Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 139. – С. 136–143.
13. Винокур І. С. Раковецкий могильник / И. С. Винокур, М. И. Островский // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 139. – С. 144–159.
14. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – Київ; Одеса: Вища шк., 1985. – 124 с.

15. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – Київ: Наук. думка, 1972. – 180 с.
16. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. – 376 с.
17. Винокур І. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І. С. Винокур, О. М. Альошин, Р. В. Забашта, М. Б. Петров, В. М. Петровський, О. М. Пірняк, В. С. Степанков. – Хмельницький, 1991. – 152 с.
18. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – 363 с.
19. Винокур І. С. Давні слов'яни на Дністрі / І. С. Винокур, Б. О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
20. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. / В. М. Войтович. – Київ: Либідь, 2005. – 664 с.
21. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. – Київ: «Вид-во “КЛЮ”», 2015. – 416 с.
22. Генік В. С. Дохристиянська релігія слов'ян: політеїзм чи єдинобожжя? / В. С. Генік // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології, й етнології: зб. наук. пр. – Чернівці: Прут, 2004. – Т. 2 (18). – С. 152–160.
23. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. – 405 с.
24. Гуцал В. А. Ідол із с. Пижівка / В. А. Гуцал, П. А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 161–164.
25. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників / Р. В. Забашта // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 38–40.
26. Забашта Р. В. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини / Р. В. Забашта, В. П. Білозір // Народознавчі зошити. – 1996. – № 1. – С. 30–33.
27. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі / В. А. Захар'єв // Літопис Хмельниччини: краєзн. зб. – Хмельницький, 2001. – С. 13–17.
28. Захар'єв В. А. Сокилецька церква XII–XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України / В. А. Захар'єв // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): зб. наук. пр. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2013. – С. 238–248.
29. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Сокильці / В. А. Захар'єв // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. – Київ, 2000. – С. 46.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1973. – 640 с.
31. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1971. – 706 с.
32. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України / Б. Крупницький. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 232 с.
33. Кулинич М. М. «Въстник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства / М. М. Кулинич. – Львів: Українська академія друкарства, 2011. – 200 с.
34. Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків а археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.) / Я. Лех // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 17–53.
35. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.
36. Нечитайло П. О. Менгір із с. Сурженці / П. О. Нечитайло // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 37–40.
37. Прокопчук В. С. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковно историко-археологического общества) (1876–1916): звездный каталог і покажчик змісту / В. С. Прокопчук, Н. Д. Крючкова. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 184 с.

38. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи / С. О. Семенчук // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства: зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 7–15.
39. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 4. – С. 60–66.
40. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. / С. О. Семенчук // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 192–200.
41. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Археологічні студії: зб. наук. пр. – Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С. 71–79.
42. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X – VII вв. до н. э. / С. О. Семенчук // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. – Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. – Т. 21. – С. 59–62.
43. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – С. 197–365.
44. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.
45. Срезневский И. И. Збручский истукан Краковского музея / И. И. Срезневский // Записки Русского археологического общества. – 1853. – Т. 5. – С. 163–196.
46. Старенький І. О. Таємничий суржинецький ідол / І. О. Старенький // Ключ. – 2016. – 12 серп. (№ 32). – С. 6.
47. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Монографія / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.
48. Ягодинська М. О. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X – XIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія / М. О. Ягодинська. – Київ, 2009. – 358 с.
49. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень Губинського городища у 2016 році / В. І. Якубовський // Науковий збірник за підсумками всеукр. наук. практич. конф. – Старокостянтинів: ФОП Бицик Ю. В., 2017. – С. 237–243.
50. Ярова Н. Из Сурженців привезли хрещеного ідола / Н. Ярова. – Електронний ресурс. Режим доступу: k-p.net.ua/news.../3992-z-surzhencv-privezli-hreschenogo-dola.html.

Рис. 1. Фалоподібний камінь з раковецького могильника.

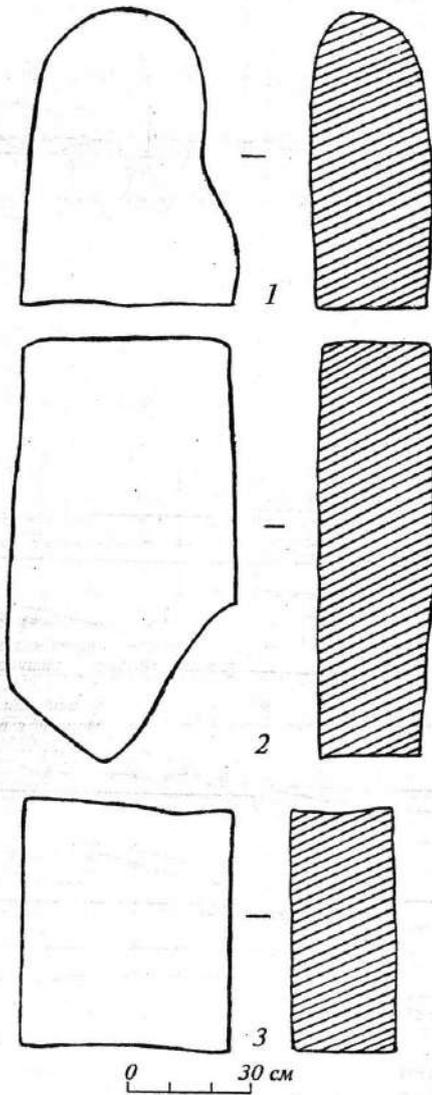

Рис. 2. 1, 2 – уламки кам'яного ідола з урочища Пушкарівка с. Бакота.

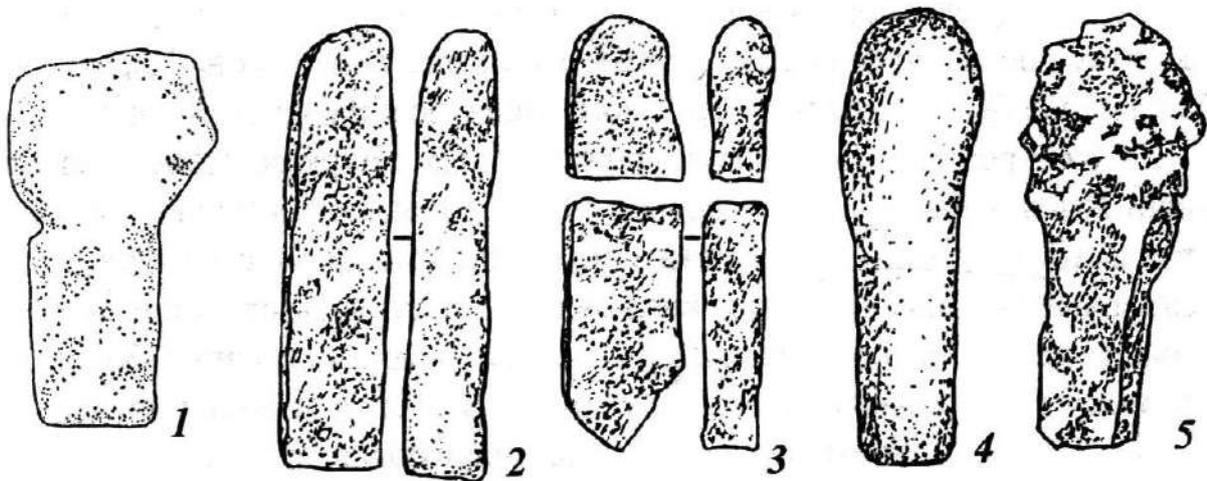
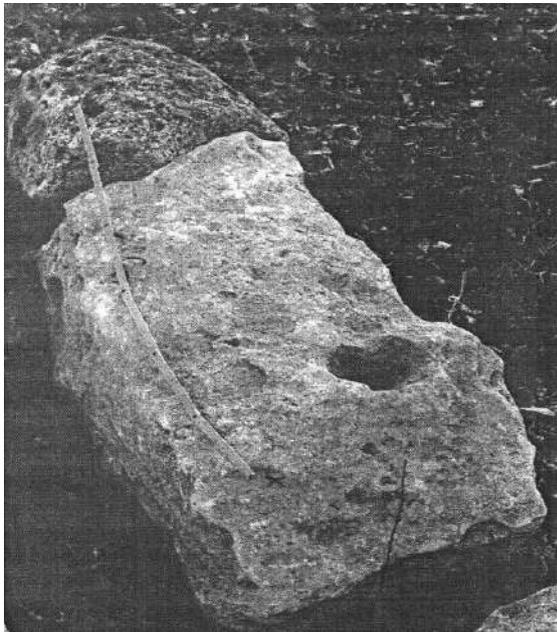

Рис. 3. Фалоподібний камінь з с. Блищанка.

Рис. 4. Фалоподібний ідол з могильника XII–XIII ст. в урочищі Батерея с. Сокілець. Фото В. А. Захар'єва.

Рис. 5. Суржинецька скульптура у процесі археологічних досліджень 2016 р. Фото автора.

Рис. 6. Фалоподібний камінь з с. Березівка 2. Фото В. А. Захар'єва.

*Рис. 7. Антропоморфна скульптура з с. Губин у процесі археологічних досліджень.
Фото автора.*